

A tanulmányok utolsó ciklusa tudománytörténeti témájú munkákat foglal egybe. Arra utal, hogy Ördög Ferenc a nagy elődöket tisztelte, nemcsak tanult tőlük, de emléküket megőrizte, igyekezett másokkal is megismertetni munkásságukat. Kik voltak azok, akik a példaképek közül megőrkítést nyertek egy-egy visszaemlékezésben? Valamennyien Zala megyeiek. Elsőként a nagy példakép: Pais Dezső. Azután a régi tudós: Pländer Ferenc, és végül a barát, munkatárs: Markó Imre Lehel. Ördög Ferenc mindhármukról a tisztelet hangján és az elismerés szavaival ír. Érezzük, megértjük, hogy a múlt ismerete és tisztelete nélkül nincs értékes jelenkori kutatás, és nincs eredményes tudomány a jövőben sem.

A kötetet Ördög Ferenc nyelvtudományi publikációinak bibliográfiája és a kötet tárgy-, szó- és névmutatója zárja le.

Összegezve a könyv értékeit egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az nem csupán a ma már nehezen hozzáférhető tanulmányoknak az összegyűjtésével és egy kötetben való megjelentetésével, hanem egy személy tudományos életútjának bemutatásával is fontos célt szolgált. Tudom, hogy az önálló kötetek sokkal jelentősebbek a kisebb cikkekénél, tanulmányoknál, de azokat az érdeklődők, a magyar névtannal foglalkozók ismerik; és ismerni fogják a következő nemzedékek is, mert megkerülhetetlenek egy-egy téma föltárásakor, alapos kutatásakor. Melléjük kell azonban állítani a szétszórtnan megjelent, de éppoly jelentős munkákat is, hiszen csak így lehet áttekinthető képet kapni a tudósról és kutatott tudományterületéről. Szerencsés, hasznos, fontos tehát a könyv megjelentetése; ott kell lennie minden magyar tulajdonnév-kutató könyvtárában.

HAJDÚ MIHÁLY

TÓTH VALÉRIA: TELEPÜLÉSNEVEK VÁLTOZÁSTIPOLÓGIÁJA
A Magyar Névarchívum Kiadványai 14.
Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék,
Debrecen, 2008. 285 lap

1. TÓTH VALÉRIA legújabb könyvében, amely a szerző habilitációs értekezése alapján készült, elméleti igénnyel, a tipológiai rendszerezés szándékával közelíti meg a településnevek életének sajátos, változási fázisát. A településnevek változástipológiájának kidolgozásával TÓTH VALÉRIA egyrészt a KNIEZSA ISTVÁN által megalapozott klasszikus történeti helynév-tipológia kronológiai megállapításainak pontosításához kíván segítséget nyújtani annak új aspektussal való kiegészítése nyomán; másrészt a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott, s főként a toponimák szerkezetének tárgyalására, illetve azok keletkezéstörténetének vizsgálatára fókuszáló helynévelemzési modell (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993) továbbgondolását szándékozik megvalósítani. Az utóbbi munkához különösen erős szálakkal kapcsolódik a kötetben vázolt változástipológiai rendszerezés: TÓTH VALÉRIA a HOFFMANN ISTVÁN által létrehozott, strukturális szemléletű elméleti keret logikáját és fogalomkészletét használja fel a településnevek változásainak rendszerező bemutatása során. Határozott szemléletbeli rokonságot vélhetünk felfedezni BENKŐ LORÁND nyelvtörténeti tendenciákat általánosságban bemutató teoretikus munkájával is

(A történeti nyelvtudomány alapjai. Budapest, 1988): az általános nyelvtörténeti változások és a településnevek változásai kapcsán felvethető azonos szempontok (a változási lehetőségeknek és megvalósulásoknak az összefüggései; a változásérzékenység fogalma; a változások szabályos, tendenciaszerű és szabálytalan, egyedi megnyilvánulásainak köre; a változásokat indukáló belső, nyelvrendszerbeli és külső, a nyelven kívüli valósággal összefüggő indítékok összefonódásának problematikája; a szinkrón variációk szerepe a diakrón változásokban; a változások nyelvföldrajzi kötöttségeinek kérdése; stb.) a tulajdonnevek általános nyelvtörténeti vizsgálódásokban való felhasználásának szükségességét igazolják.

2. A kötet lényegében két nagyobb tartalmi egységből épül fel: a bevezetés és az első négy fejezet a településnévi változástípusok definiálását, a névváltozások rendszerének elméleti alapról történő bemutatását nyújtja, míg az ötödik fejezet hét esettanulmányon keresztül vizsgálja a településnevek módosulásainak a valóságban az elméleti rendszerezés által sugallt egyenes változási irányvonalaknál nem egyszer jóval bonyolultabb, szövevényes természetű megvalósulásait.

A „Bevezetés”-ben (7–14) TÓTH VALÉRIA a településnevek módosulásait egy-egy névtípus, nyelvi jelenség vonatkozásában vizsgáló, egyes névrendszerek elemzése kapcsán érintő, illetve bizonyos változástípusok jellemzésén keresztül bemutató legfontosabb szakirodalmi előzményeket ismerteti. A szakaszból egyértelműen kiderül, hogy a szerzőre MEZŐ ANDRÁSnak a helynévi típusváltások rendszerbe foglalásának időszerszerűségéről és HOFFMANN ISTVÁNNak a névalkotási és névváltozási szabályok elkülönítésének szükségességéről vallott nézetei hatottak leginkább termékenyítőleg. A kérdéssel kapcsolatos általános szakirodalmi művek szerzői, mint TÓTH VALÉRIA utal rá, eltérő véleményen vannak magának a *névváltozás* fogalmának az értelmezésekor éppúgy, mint a névváltozások okainak meghatározásakor.

„A településnevek változásának tipológiája” című első fejezet (15–25) az elméleti alapok megfogalmazását tartalmazza. TÓTH VALÉRIA itt nyújtott definíciója szerint a településnevek változásait a névalakok lexikális-morfológiai (és ennek következtében estlegesen funkcionális-szemantikai) szerkezetének, illetve a helységnevek denotatív jelentésének külön-külön vagy együttesen jelentkező módosulásaiban érhetjük tetten. Fontos kitétel, hogy csak a már meglévő településnevek név voltával összefüggő szerkezeti változásai képezik a vizsgálat tárgyát, így az új helységnevek alkotásának (mint keletkezéstörténeti folyamatnak), valamint a hangváltozásoknak (mint általános nyelvtörténeti folyamatnak) a jellemzése az elemzés körén kívül kell, hogy rekedjen.

A szerző a természetes névadás korszakának, az ómagyar kortól a 18. század második feléig terjedő időszaknak a településnévi változásait nyomon követve, ezen elvek alapján alkotta meg tipológiáját, amelyet előbb vázlatos formában, majd az egyes változástípusokat definiálva mutat be a fejezetben. Megjegyezhetjük, hogy a szerzőnek a témába vágó előtanulmányaiban kifejtett rendszerezései (l. *The Changes of the Hungarian Settlement Names*. In: *Onomastica Uralica* 3. Debrecen–Helsinki, 2005: 135–53; illetve: *Változásmoделlek a településnevek körében*. *Névtani Értesítő* 27: 125–36) leginkább a névkeletkezés változási folyamatként való számontartásában, a jelentésváltozások és az alaki változások egyes altípusainak azonosításában, a komplex változási folyamatok státuszának megítélésében, kisebb részben pedig a terminushasználat terén mutatnak eltéréseket egymáshoz és az itt bemutatott tipológiához képest. Ez jól tükrözi, miként

kristályosodott ki a változástípusok osztályozásának a könyvben kifejtett rendszere. A változási lehetőségek és realizációk többirányúságának, a településnevek nagyon is erős változásérzékenységének érzékeltetésére a szerző a *Boldogasszony* védőszentnévből keletkezett helységnevek változásait tekinti át a szakasz végén.

A „Komplex változások” címet viselő második fejezet (27–45) három olyan változási folyamatot ismertet részletesen, amelyek esetében a név denotatív jelentése, valamint szemantikai és alaki szerkezete együttesen, egyszerre változik. A néveltűnés kapcsán a szerző a helységnév nyelv- és településtörténeti hasznosíthatóságát biztosító névrekonstruktív jelentőségére, eredményeire hívja fel a figyelmet; a névdifferenciálódás jelenségét illetően a falvak osztódását kísérő differenciáló jelzős névformák kialakulásának jellemzőit veszi számba, a folyamat megjelölésére a *névosztódás* terminust javasolva; a természetes névadás időszakában viszonylag ritka névintegrálódás tekintetében pedig főként az egymás mellé kerülő településnevek sorrendiségét megszabó faktorok azonosítását, valamint az így létrejött névformák névszociológiai helyzetének értékelését tartja feladatának.

„Jelentésváltozások” címen a harmadik fejezet (47–53) a denotatív jelentésükben változást mutató településnevek módosulásainak típusait mutatja be. A jelentésváltozások megváltoztatják az érintett településneveknek a helynevek hierarchiájában elfoglalt helyzetét: a jelentésbővülés magasabb szintű, a jelentésátértékelődés és a jelentésszűkülés pedig jellemzően alacsonyabb státuszú jelentés kialakulását eredményezi.

A negyedik, „Alaki változások” című fejezet (55–179) azokat a településnévi változásokat gyűjti össze, amelyek esetében a denotatív jelentés állandósága mellett a név alaki szerkezete módosul. Az alaki szerkezet változása érintheti a településnév egészét vagy annak egy részét. A névtest teljes átalakulását eredményező névcserehez településnévi szinonimák használatán keresztül vezet az út, ennek kapcsán TÓTH VALÉRIA az azonos denotatív jelentéssel bíró, ám alaki szempontból (ennek következtében a hordozott szemantikai tartalommal is) eltérő, azonos közlési rendszeren belül használt névformák egyidejű létezésének állapotában határozza meg a valódi helységnévi szinonimitás jelenségét.

A névtest rendszerszerű, szabályokba foglalható, s általában a helynévrendszer sajátosságai által befolyásolt részleges átalakulása érintheti a szintaktikai, illetve a morfológiai szerkezetet. A név szintaktikai szerkezetének változása, azaz a szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezet együttes módosulása megtörténhet jelzői szerepű előtaggal, illetve földrajzi köznévi utótaggal történő kiegészülés, valamint e névrészeket érintő ellipszis, továbbá névrészek és névelemek egymás közti cserélődése során. A jelzői szerepű előtaggal való kiegészülés a homonim településnevek megkülönböztető jelzőkkel való egyénítésének jelenségét takarja. A gyakran ’település’ jelentésű, s egyfajta településnév-alkotó formáns funkcióval rendelkező földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés nyelvi jellemzőit, mint a szerző kimutatja, erősen befolyásolják a már meglévő településnevek nyelvi sajátosságai. A kétrészes településnevek előtagjának vagy utótagjának elmaradását eredményező, nem túl gyakori ellipszis kapcsán TÓTH VALÉRIA többször is figyelmeztet annak lehetőségére, hogy a településnevek rendszertani viselkedésének jellegzetességei alapján, valamint az oklevélbeli adatoltság véletlenszerűsége okán több, ellipsziszre gyanús jelenség esetében a tényleges névhasználat során inkább az történhetett, hogy a rövid névforma párhuzamosan élt az egyidejűleg vagy később keletkezett kétrészes névalak mellett, végül pedig kiszorította azt. A névelemek és névrészek egymás közti cserélődését illetően a szerző az *-i* képző és a *telek ~ telke* földrajzi köznévi jelentős aktivitására hívja fel a figyelmet.

A név morfológiai szerkezetének változása, azaz a szemantikai szerkezet állandósága mellett a lexikális-morfológiai szerkezet módosulása megtörténhet névelemet érintő csökkenés (redukció), illetve növekedés (bővülés), továbbá névelemek és névrészek saját csoportjukon belüli cserélődése során. A redukció és a bővülés érinthet névelemnyi értékű lexémákat (főként a patrocíniumi helységnevek körében gyakori változástípusok), illetve todalékmorfémákat egyaránt. Míg a névelemnyi lexéma eltűnése gyakran jár információ- vagy motivációvesztéssel, addig a todalékmorféma redukciója a név funkcionális-szemantikai szerkezetét jellemzően változatlanul hagyja. A todalékmorfémákkal való bővülés kapcsán TÓTH VALÉRIA részletesen megvizsgálja a folyamatban aktív képzők, illetve a birtokos személyjel és a *-k* többesjel kapcsolódási szabályszerűségeinek kötöttségeit (milyen szemantikai típusú, milyen szerkezetű, milyen végződésű, milyen eredetű, mely lexémákat tartalmazó, mely területen és mely időszakban előforduló településnevek esetén gyakori e névelemek másodlagos névformákban való jelentkezése). Ezután szemléletes példák segítségével kimutatja, hogy miként lazultak meg e kötöttségek az idők során. A névelemcsere, akár lexémákat, akár képzőket érintett, jellemzően az adott névelem produktívabb, a területre jellemzőbb szinonimájának névbe kerülését eredményezte. A névrészcseréje jelzői előtagokat, helynévi és földrajzi köznévi utótagokat egyaránt módosíthatott: az új névforma grammatikai szerkezete legtöbbször a névalakba belépő névrészek kapcsolódási jellegzetességeinek megfelelően alakult át.

A szabályokba nem foglalható, egyedi leírást kívánó, komplex okokkal magyarázható részleges alaki változások köre a név lexikális-morfológiai és funkcionális-szemantikai transzparenciáját érintő módosulásokat foglalja magában. A két szerkezeti szint áttetszőségének megszűnése (deszematizáció), létrehozása (reszematizáció) és átalakítása (transzszematizáció) előre megjósolhatatlan alaki változásokat eredményez a névtestben. TÓTH VALÉRIA megállapítása szerint e folyamatok háttérben a szabályos hangtörténeti változások, valamint a szokásos szótörténeti módosulások (pl. szavak elavulása, jövevénynevek átvétele) állnak, amelyek az elsődleges névformát elszakítják lexikális előzményétől, teret adva ezzel a kontextuális hatások, illetve hangalaki asszociációk által befolyásolt szabálytalan alaki módosulások bekövetkezésének, melyek eredményeként a lexikális és a szemantikai szerkezet tekintetében is szokatlan névformák jönnek létre.

Az ötödik, „Esettanulmányok a településnevek változásai köréből” címet viselő fejezet (181–243) hét, összefoglaló jellegű részegysége egy-egy név-, illetve jelenségtípusra fókuszálva, a településnév-változások jellemzőit is segítségül hívva von le általános érvényű névtörténeti következtetéseket. A szerző kimutatja, miként nyerhettek egyes, elsődlegesen nem ’település’ értelmű lexémák (pl. *egyháza, föld, földje, hida, telek ~ telke*) metonimikus helységnévi összetételeik használatán keresztül ’sajátos jellemzővel bíró lakott hely’ jelentésben településnév-formáns funkciót a régi magyar nyelvben. Bemutatja, miként határozta meg helységneveink jellemző fonotaktikai szerkezete a közszoói, személynévi alapjuktól elszakadó településnevek formáját bizonyos, szabálytalanul tűnő változási jelenségek (pl. a névkezdő *a* elmaradása, a zésülés) alkalmazása során. Megtudjuk, hogy milyen érvek szólnak amellett, hogy a *falva > fa* változás megindulását nyelvjárástörténeti tényezők befolyásolták. Kiderül, miként járulhatott hozzá a templomcíméből alakult településnevek erős változási hajlandóságának kialakulásához a névtípus sajátos, gyaníthatóan egyházi befolyáshoz köthető eredete. Bizonyítást nyer az is, hogy a településneveket, köztük a lexikálisan áttetsző helységneveket is nagy változási érzékenység jellemzi, különösen a szerkezeti módosulások tekintetében, a változások irányát

pedig alapvetően az általános nyelvfejlődési tendenciák hatásának kitett névmodellekhez való igazodás szabja meg.

A kötetet bőséges irodalomjegyzék (245–55), tárgy- és helynévmutató (257–63, ill. 265–76), valamint angol nyelvű összefoglaló (277–83) zárja.

3. TÓTH VALÉRIA változástipológiai elemzése alaposan végiggondolt elveken nyugvó, igen következetes logikát alkalmazó, a településnevek változásaiban erős rendszerszerűséget kimutató feldolgozás, amely a HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévleírási modell szemléletét követve új elemzési szempont érvényesítésével sikeresen gazdagítja is azt. A felvázolt tipológiai rendszerezés alapelveinek kidolgozása, valamint az egyes változástípusokat illusztráló településnévi példák történetének részletező bemutatása mögött érzékelhetően végig ott húzódik a szerző helynévtörténeti adattárak és szótárak készítése közben a helynevek nyelvi viselkedését illetően szerzett alapos ismeretanyaga. TÓTH VALÉRIA hangsúlyozottan strukturális szemléletet követve dolgozza ki a településnevek változástipológiáját, hiszen a határozott, éles választóvonalakkal elkülönített csoportokból felépülő rendszerezések alapját ez az elméleti keret tudja leginkább megteremteni. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a szerző talán legfontosabb végkövetkeztetése, miszerint a településnevek változási irányait a már meglévő helységnevek modellhatása befolyásolja leginkább, ha megfogalmazásában különbözik is, de tartalmában a lényeg tekintve mégiscsak összeegyeztethető a kognitív nyelvészetnek a konvencionalizálódott nyelvi minták hatásáról vallott nézetével. TÓTH VALÉRIA saját szempontjából végső soron ugyanúgy a nyelvi rendszerbeli és a nyelven kívüli valóság által biztosított tényezők befolyásának bonyolult összjátékát figyeli meg a nyelvi folyamatok működésének hátterében, mint a kognitív irányzat képviselői, igaz, ők inkább az utóbbi tényezőegyesítés hatásának elsődlegességét hangsúlyozzák. TÓTH VALÉRIA munkája kétségekívül termékenyítően hat majd a helynevek viselkedésének strukturális szemléletű, illetve más megközelítésmódot alkalmazó leírásában egyaránt.

BÖLCSKEI ANDREA

KOVÁTS DÁNIEL: SÁTORALJAÚJHELY HELYNEVEI ÉS TÖRTÉNETI TOPOGRÁFIÁJA

A Sátoraljaújhegyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetei 6.
Sátoraljaújhegy, 2008. 520 lap

1. Az 1940-es években SZABÓ T. ATTILA által indított helynévgyűjtő-mozgalom az 1960-as években újból erőre kapott; ennek eredményeként láttak napvilágot a nagyszabású megyei gyűjtéseket tartalmazó kötetek. E nagyívű vállalkozás sorába illeszthető KOVÁTS DÁNIEL munkássága is, aki NAGY GÉZÁVAL és SZÜCS ISTVÁNNAL az 1960-as években maga is bekapcsolódott a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Sátoraljaújhegyi járás neveinek gyűjtésébe (vö. BALASSA IVÁN – KOVÁTS DÁNIEL: Sárospatak határának helynevei. Sárospatak, 1997: 5). KOVÁTSnak a gyűjtés tapasztalataival kapcsolatosan jelentek